6
Postavení lidských práv v biomedicínsko-etických diskusích[207]
(Konrad Hilpert)

6.1 K charakteristice lidských práv

Lidská práva (dále jen LP) patří dnes nesporně k uznané základní součásti právního a morálního řádu v politice – v sebepojetí liberálních států i v mezinárodních vztazích.

Poprvé byla formulována v 18. století v Americe a Francii a svého velkého politického významu dosáhla ve druhé polovině 20. století. Přitom se ale zbavila stop podmínek svého historického vzniku: ukazují se totiž jako práva, která stojí nad pozitivním státním právem a mají pro něj být dokonce měřítkem toho, co je správné. A mají status transnacionálních, univerzálních právních norem, které podle pojmu platí pro všechny a mají úkol chránit každého jedince před státními zásahy a arogancí. Jejich univerzální platnost se těší velkému souhlasu. Ten je živen z přesvědčení, že je v LP vyjádřen a k účinnosti přiveden jádrový obsah společných morálních a náboženských názorů civilizovaných kultur jako základ pro utváření společnosti, státu a práva. To je možné vyložit pouze pomocí formálního obratu, jak jej najdeme ve Smlouvě EU z Maastrichtu, jež se zcela obecně odvolává na „kulturní, náboženské a humanistické dědictví Evropy", nebo je možno to vyslovit velmi explicitně způsobem, že k formování univerzálních hodnot, které utvářely „dějinnou, kulturní a morální identitu" Evropy, přispělo křesťanství, jak to formuloval papež Benedikt XVI. ve svém proslovu k 50. výročí Římských smluv.[208]

207 Text přednášky pana prof. Dr. Konrada Hilperta na mezinárodní konferenci v Praze konané v rámci mezinárodního projektu Lidská práva lidí s postižením, nevyléčitelně nemocných a umírajících na pozadí nacistického programu „Euthanasie". Konference proběhla dne 15. 5. 2012 v aule VOŠ Jabok v Praze. Text přednášky (v překladu Dr. Reného Milfaita jako hlavního řešitele projektu a zmocněnce školy pro něj) je zde uveden s laskavým souhlasem pana profesora Konrada Hilperta (předseda pracovního společenství německých teologických etiků, člen bavorské vlády pro etické otázky spojené s biovědami a vedoucí Katedry teologické etiky na Katolické teologické fakultě Ludwig-Maximilians Univerzity v Mnichově).

208 Ein „neues Europa" bauen – inspiriert von der Wahrheit des Evangeliums. Ansprache vom 24. März 2007, in: , in: *Deutsche Bischofskonferenz (Hrsg.)*, Stimmen der Weltkirche Nr. 39, Europa: In Verantwortung vor Gott und den Menschen. Texte zum 50. Jahrestag der Unterzeichnung der Römischen Verträge, Bonn 2007, 36–41.

lidska-prava-osob.indd 91 28.8.2012 9:30:45

I Všeobecná deklarace lidských práv z roku 1948 upouští ve svých třiceti článcích důsledně od toho, aby vyjmenovávala kontexty svého vzniku, a zdůrazňuje právě pomocí této nezávislosti na kontextu svou nadčasovost a univerzalitu. Zároveň ale označuje v preambuli „činy barbarství" a „tyranii a útlak", které jsou sice obecně chápané, ale které lze velmi dobře stejně tak vztáhnout na spáchané bezpráví nacistického systému, jako na podněty pro vyhlášení lidských práv v podobě deklarace Organizace spojených národů (OSN).

Toto napětí je charakteristické pro všechny lidskoprávní dokumenty od roku 1945: spatřují v různých LP základní principy, které platí nadčasově, univerzálně a nezávisle na konkrétním odůvodnění a podobě v právu určitých států. Přesto zároveň nelze tyto základní principy nikde jednoduše odečíst; jejich kodifikace je odpovědí na zkušenost zjevného a mnohými, nebo dokonce všemi prožitého bezpráví.

K tomu náleží jako další charakteristický prvek lidskoprávních dokumentů, s kterým se obrací na státy a politiky, že všechny z nich v sobě mají pověření utvářet různé oblasti života. Jednotlivá vyjmenovaná práva nechtějí být proto jen ve státní každodennosti respektována a uznávána, ale také požadují, aby byla prostřednictvím práva chráněna, skrze výuku a výchovu podporována a v zájmu upevnění svobody, spravedlnosti a míru ve světě účinná. Toto pověření utvářet se nachází v preambuli rovněž směrem do budoucna. Platí pro všechny oblasti, které musí státní politika utvářet. Proto by bylo nedorozuměním, kdybychom byli toho názoru, že je určitá formulace jednoho lidského práva, resp. určitého katalogu LP, např. dle deklarace z roku 1948, definitivní, tedy jednou provždy uzavřena. Opak je pravdou: k osobitosti LP patří, že nejsou nikdy i přes svou zásadní důležitost s konečnou platností zapsána, uskutečněna ani zajištěna. Proto spočívá dnes úkol nejen – jak často slýcháváme – v tom, že se jim celosvětově zjedná více respektu, ale také v tom, že se budou dále promýšlet s ohledem na *ty* oblasti společnosti, které podléhají silným změnám.

Biomedicína je bezpochyby takovou oblastí, v níž se odehrávají rychlé změny, které se zároveň dotýkají důležitých lidskoprávních otázek, jakými jsou právo na život, lidská důstojnost a rodinné vztahy. Ale před tím, než se tím budu zabývat, bych rád nejprve vysvětlil, nakolik politika LP, jak začala po roce 1948 a nalezla své uplatnění v mnohačetných deklaracích, konvencích a neprávních dokumentech s vysokým postavením, měla už od začátku co činit s etikou medicíny.

lidska-prava-osob.indd 92 28.8.2012 9:30:45

6.2 Medicína a zdraví jako předmět LP

Zkušenost masových zločinů, nesmyslné smrti a státně organizovaného utrpení bylo pozadím, které vyneslo Všeobecnou deklaraci LP z roku 1948. Byla výrazem vůle, že se něco podobného už nikdy nesmí stát a měla vytvořit základ pro humanitární mezinárodní právo. Oblast její platnosti se samozřejmě vztahovala i na medicínské jednání: ještě před tím, než byla v článku 25 deklarace prohlášena „lékařská péče" a „sociální jistota" v případě nemoci za předmět lidskoprávního nároku, bylo pomocí důrazného vyznání svobody a rovnosti v článku 1 ustanoveno, že rasa a původ nejsou legitimními důvody pro třídění a nerovné zacházení s lidmi. Tím byl vyvrácen, aniž by se to muselo tematizovat, základ všem snahám státu o eugeniku a o vyloučení a pozdější zabíjení příslušníků určitého národa. V obou následujících článcích byl také výslovně vyjádřen tento důsledek, totiž zákaz každé diskriminace (čl. 2) a uznání práva na život pro každého člověka (čl. 3).

Odděleně od přípravy Všeobecné deklarace LP, ale časově paralelně, existovaly ještě další pokusy, jak osvětlit zapojení medicíny do zločinů nacismu a získat z kontrastu ke způsobenému bezpráví závazné minimální standardy.

Asi nejznámější a nejtrvalejší z těchto snah pocházely z procesů s lékaři v Norimberku v letech 1946/47. Při projednávaných zločinech – brzy taky dokumentovaných lékařem a psychoanalytikem Alexandrem Mitscherlichem ve spolupráci se studentem medicíny Fredem Mielkem a lékařkou Alicí von Platen v publikaci s obviňujícím názvem „Medicína bez lidskosti" – šlo především o experimenty s vězni koncentračních táborů a o spolupráci lékařů na nucených sterilizacích stovky tisíc a na zavraždění cca 200 000 mentálně postižených."Euthanasie a pokusy na lidech" pak také zněl název úzkého svazečku z roku 1947, v němž heidelberský lékař Viktor von Weizsäcker postavil do pravého světla základy nacisticky specifické medicíny. Výsledkem norimberských procesů s lékaři nebyly ale jen rozsudky (sedmkrát smrt, mnoho zproštění obžaloby, devětkrát tresty odnětí svobody), nýbrž i formulování tzv. Norimberského kodexu. To je název odůvodnění rozsudku, v němž je ustanoveno deset podmínek pro přípustnost medicínských pokusů na člověku. Zvláště hodný povšimnutí je první bod. Ten zní ve stylu výňatku takto:

„Svobodný souhlas pokusných osob je bezpodmínečně potřebný. To znamená, že dotyčné osoby musí být v právním smyslu způsobilé udělit svůj souhlas; že musí být schopny použít svou soudnost bez vlivu násilí, klamu, lsti, nátlaku, předstírání nebo jakékoli jiné formy přemlouvání nebo nucení; že musejí dostatečně znát dotyčné oblasti s jejími jednotlivostmi a rozumět jim, aby mohly učinit srozuměné a informované rozhodnutí. (…)"

Zde byl tedy poprvé formulován princip *informed consent*, pomocí něhož byla určena jasná morální hranice pro výzkum a kromě toho spojeno každé lékařské jednání s nějakou podmínkou.

lidska-prava-osob.indd 93 28.8.2012 9:30:45

Tento princip informed consent je nejen stěžejním požadavkem Norimberského kodexu, ale byl také převzat do pozdějších prominentních dokumentů, především do Helsinské deklarace o medicínském výzkumu na člověku. Schválena byla tato deklarace Světovou lékařskou asociací, která ji v průběhu let stále znovu na svých generálních shromážděních doplňovala, naposledy v roce 2008.

Tato Světová lékařská asociace (WMA-pozn. překladatele) byla založena v roce 1946 a stanovila si nejprve za cíl reaktivovat tradici medicínsko-etických úvah a dát takzvanou Hippokratovu přísahu do dobové formy. Výsledkem těchto snah byla v roce 1948, několik týdnů před Všeobecnou deklarací LP, schválená „Ženevská přísaha". Rovněž v ní se znovu zdůrazňuje závazek lékaře, že nebude při výkonu svých povinností „činit žádný rozdíl na základě náboženství, národnosti, rasy, stranické příslušnosti nebo sociálního postavení". Až dodnes je Ženevská přísaha závaznou součástí praxe lékařského povolání v mnoha zemích světa, např. v Německu.

Další linie lidskoprávních aktivit, kterou sice nelze chápat stejně jako dosud uvedené jako reakci na vnímání zločinů, do nichž byli zapleteni lékaři v době nacistické diktatury, ale přesto začíná právě ve stejné době, se týká podpory zdraví. Světová zdravotnická organizace (WHO) založená v rámci OSN v roce 1948 uvedla ve své ústavě: „Vlastnictví (držení) co možná nejlepšího zdravotního stavu tvoří jedno ze základních práv každé lidské bytosti." Podobně jako zásadní zákaz diskriminace, nutnost informovaného souhlasu a zákaz medicínských pokusů na lidech je i toto „právo každého na tělesné a mentální zdraví pro něho v nejvyšší dosažitelné míře" znovu zachyceno v pozdějších lidskoprávních dokumentech, například v Evropské sociální chartě z roku 1961, v Mezinárodním paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech z roku 1966 a Úmluvě o právech dítěte z roku 1989.

6.3 Biomedicína jako nová oblast lidskoprávních výzev

Posuzujeme-li zmíněné snahy po roce 1945, aby se zpracovaly medicínské zločiny, které se staly z příkazu třetí říše a vešly ve známost dopady 2. světové války, a aby se znovu získaly závazné etické základy pro lékařské jednání, zjistíme dvě skutečnosti: mezinárodní aktéři byli přesvědčeni, že by byla především formulace LP vhodným a účinným nástrojem k ochraně člověka, protože LP stojí nad pozitivním státním právem a je s nimi spojena univerzální platnost; asi dodatečně taky proto, že LP nelze jednoduše přiřadit jen k morálce nebo jen k právu, ale že jsou v jednom postuláty morálky i formy právního závazku. Pokud se dále týká obsahů, můžeme konstatovat velkou jednotu v tom, že bylo za nejnaléhavější žádost považováno znemožnění diskriminace na základě rasy, zákazu medicínsko-vědeckých pokusů, vyloučení a zabíjení lidí s těžkým mentálním omezením, dále zajištění respektování lidí jako subjektů s vlastní vůlí a také podpora zdraví.

O jednu, dvě generace později se kladla otázka, zda existují kromě těchto historicky zvláště prominentních žádostí o ochranu ještě další, nebo eventuelně dokonce

lidska-prava-osob.indd 94 28.8.2012 9:30:45

zcela nové problémy pro ochranu a respektování LP v oblasti medicíny, pro které stávající ustanovení LP a étosu lékařského povolání nepostačují. Nejpozději od 60. let existoval inovační pohyb v takzvaných biovědách („Lebenswissenschaften", „life sciences"), který byl uveden do chodu silným propojením zúčastněných disciplín na výzkumu a který vyvolal otázky typu: Otevírají se na základě procesů genové techniky nové možnosti diskriminace? Nebo: vyvstávají z rozšíření vědomostí o životních dějích a jejich technické použitelnosti eventuelně zcela nové, jemnější formy, jak upírat lidem respekt, instrumentalizovat je nebo je vystavovat ponížení a sociálnímu opovržení? Je potřeba rozšířené lidskoprávní ochrany pro biologii, medicínský výzkum a techniku? Nebo je potřeba zcela nových nástrojů ochrany vzhledem ke skutečnosti, že je možno reprodukci a prenatální vývoj řídit, ovlivňovat, kontrolovat, a dokonce využívat pro jiné účely, nástrojů, které pro LP v jejich dosud známých formulacích označují jednoduše narození jako rozhodující podmínku?

Otázky tohoto typu se nevyřeší samy o sobě. Pokroky v genové a reprodukční medicíně dovolují, že se jeví jako principiálně myslitelné, že by se procesy, které souvisejí se vznikem člověka, mohly používat k účelům, které jsou mimo zdraví (blaho) pacienta, například k plození lidí s určitými znaky prostřednictvím klonování nebo zásahů do zárodku. Ale také nehledě na takové monstróznosti se nesouvisle zvýšily možnosti kurativního jednání; současně stále více nabývá na významu prevence a predikce.

6.4 Speciální nástroje na ochranu LP v biomedicíně

Aby byli lidé chráněni před novým možným nebezpečím, jež vychází z genové technologie a reprodukční medicíny, nabízí se – zcela teoreticky řečeno – více cest: Už dané normy pro výkon medicíny by bylo možno doplnit novými. Nebo by bylo možno centrálně shromáždit a jako vzorec pro rozhodování a řešení konfliktů poskytnout všechny případy, v nichž se skutečně něco nezdařilo, i soudní řízení, která v této souvislosti existují. Nebo bychom se mohli pokusit zmírňovat rizika tím, že zakážeme pomocí speciálních zákonů co nejvíce co možná nejdříve. Samozřejmě to nemá často za následek, že se odpovídající výzkumy a aplikace nekonají, ale že výzkumníci opouštějí dotyčnou zemi a své práce přesídlí někam jinam, totiž tam, kde neexistují dokonce žádné nebo jen velmi neúplné normy a kontroly.

Proto se vydal hlavní proud biomedicínsko-etických diskusí a z nich vycházejících snah o právní normování jinou cestou. Tato cesta se orientuje podle LP, chápaných v této souvislosti jako svobody jedince jako pacienta. Referenční veličinou je tedy na jedné straně nárok jedince, jenž chce silněji než někdy předtím sám utvářet („autonomie") svůj život, své role a způsob svých vztahů, a na straně druhé stát, se svým úkolem pečovat o spravedlnost, právní jistotu, spolehlivost a minimalizaci konfliktů. Na této nastoupené cestě byly pro regulaci četných nových základních

lidska-prava-osob.indd 95 28.8.2012 9:30:45

otázek mezi biologií a medicínou, technikou, politikou výzkumu a zdravotní politikou vytvořeny kromě mnoha národních ustanovení přinejmenším dva mezinárodní nástroje, totiž Úmluva o ochraně LP a lidské důstojnosti s ohledem na použití biologie a medicíny a Všeobecné prohlášení o lidském genomu a LP.

V případě prvního dokumentu se jedná o lidskoprávní úmluvu na evropské úrovni z roku 1996 (v platnost vstoupila v roce 1998), tedy o úmluvu mezinárodního práva, jež specifikuje ochranu LP a základních svobod s ohledem na oblast medicíny a biotechnologie. Takové speciální konvence, které dále rozvíjejí všeobecná LP a základní svobody ve zcela určitých problémových oblastech, nejsou ničím neobvyklým, existuje jich celá řada, např. jedna proti rasové diskriminaci, další proti nucené práci, jiná proti obchodu s lidmi, jedna o právním postavení uprchlíků a jedna proti diskriminaci žen.

Konvence na mezinárodní úrovni, jejichž obsahem je na jedné straně regulace činností lékařů a výzkumníků a na straně druhé práva pacientů a probandů, existovaly – jak jsme viděli v druhé historické části – již *před* výše uvedenou úmluvou. Ale takzvaná „Bioetika-konvence" Rady Evropy je dosud prvním a jediným dokumentem, který doporučuje a požaduje hranice dovoleného v oblasti medicíny nejen v podobě směrnic nebo sebepojetí étosu povolání, ale ustanovuje pro smluvní státy také se závazností mezinárodního práva. Prostřednictvím těchto právních ustanovení se má vzhledem k novým možnostem intervence a manipulace garantovat sebeurčení jedince, resp. má se chránit před poškozením pomocí státně kontrolovaných systémů zdraví, pojištění a výzkumu.

Klasifikace „úmluva" zahrnuje, že se jedná o rámcovou regulaci, která zavazuje státy, aby dodaly ve svém národním právu platnost jednotlivým sepsaným ustanovením a hranicím a aby i určily sankce za jejich porušení.

Zcela jiný status má Všeobecné prohlášení o lidském genomu a LP, které nechalo skoro ve stejné době vypracovat UNESCO (v rámci organizace OSN pro výchovu, vědu a kulturu) prostřednictvím interdisciplinárního výboru expertů a jež bylo přijato v roce 1997 na 29. Generální konferenci UNESCO. Jako „deklarace" není závazným právem, ale „pouze" důrazným prohlášením politické vůle. Proto má ale univerzální dosah, pokud smí od členských zemí UNESCO na celém světě vyžadovat potvrzené minimum uznaných zásad, jež mohou, resp. mají převzít nebo dále utvářet národní zákonodárství každé země na světě jako rámec a vzorec pro právně závaznou úpravu biomedicínského rozvoje.

Oba dokumenty obsahují i velmi podrobnou preambuli, která připomíná za prvé dané – evropské, resp. mezinárodní – referenční texty. Za další je v preambulích tematizován dějinný a společenský kontext, který ukazuje naléhavost regulace výzkumu na člověku v biologii, genetice, medicíně a v jejich aplikacích v biotechnice dnes.

lidska-prava-osob.indd 96 28.8.2012 9:30:45

Na preambuli navazují jednotlivé články; týkají se jednotlivě následujících obsahů: je potvrzena vázanost každého medicínského zákroku na předchozí svobodný souhlas po náležitém vysvětlení. Tato ochrana autonomie je nyní ale rozšířena do více stran, za prvé začleněním skupiny osob nezpůsobilých poskytnout souhlas, za další skrze povinnost zohledňovat i dřívější prohlášení vůle („předchozí prohlášení vůle pacienta") a za třetí prostřednictvím závazku zachovat důvěrnost ohledně soukromé sféry včetně genetických nálezů. Rovněž zákaz diskriminace je znovu zahrnut a rozšířen na genetické vlastnosti jako důvod diskriminace; dále je vázáno provádění predikativních genetických testů na medicínské účely. Další řada článků míří k pečlivému zacházení s embryem: jako zneužívané, a proto zakázané jsou označeny zásahy do zárodku, volba pohlaví a – v úmluvě Rady Evropy – také vytvoření embrya k výzkumným účelům. Jako další oblast, kterou je potřeba chránit před zneužitím, je nazvána v Úmluvě o ochraně LP a lidské důstojnosti s ohledem na biomedicínu transplantační chirurgie. Blíže se na jedné straně považuje za nutné vázat odebrání orgánů z živého dárce na tři podmínky terapeutického užitku, nepřipouštění se žádné jiné alternativy a souhlasu; na straně druhé je zakázán obchod s orgány a komerční využití odebraných částí těla. Další zákaz zahrnuje takzvané reprodukční klonování: v deklaraci UNESCO je tento zákaz obsažen jako jeden ze článků textu, v Úmluvě o ochraně LP a lidské důstojnost dostal místo až v dodatkovém protokolu.

Oba dokumenty formulují na začátku kromě regulací nových problémových oblastí (autonomie, diskriminace, ochrana embrya, transplantační chirurgie a reprodukční klonování) programatické zásady: Oba se výslovně přiznávají k důstojnosti, integritě a identitě jako k něčemu, co náleží každému člověku. Tím se vyslovují proti aktualistickému konceptu člověka, který podmiňuje status osoby empiricky prokazatelnými předpoklady určitých vlastností a zájmů. Stejně tak se oba dokumenty přiznávají k přednosti zájmů jedince před zájmy společnosti a vědy. Tím je odmítnuta každá sympatie směrem k státně zřízené sociální hygieně totalitního vzorce („zdraví národa"). Velká hodnota je položena, jak již bylo zmíněno, na princip informovaného souhlasu. Tím, že jej nejen důkladně rozvíjí, ale i vyjadřuje v dalších obsahových ustanoveních, je úsilí o sebeurčení znovu zachyceno a je mu přiznána nesuspendovatelná pozice vůči všem formám pomoci ve stylu poručníkování a funkčního podřízení systémovým dějům v provozu zdravotnictví. Bez výjimky je podle úmluvy zakázáno využívání predikativního testu v ekonomice a pojištění, terapie zárodku, volba pohlaví pomocí metod reprodukční medicíny, vytvoření embrya k výzkumným účelům, odejmutí orgánů proti vůli nebo bez ní a obchod s orgány i klonování lidské bytosti.

lidska-prava-osob.indd 97 28.8.2012 9:30:45

lozofa Tillicha o tom, že současná technologická orientace člověku a jeho reflektivnímu životu vtiskuje „druhou přirozenost". Jedním z nezanedbatelných úkolů bioetiky je odhalovat tyto dějinné posuny v přirozeném „vnímání" základních morálních hodnot. Jde o jedno z jejích důležitých témat, na něž mnoho etiků podle McCormicka zapomíná.

Filozofický pojem lidské přirozenosti, z něhož vychází tomistické odvození morálního kritéria lidského jednání, byl odmítnut pozitivistickými směry různého typu. Přesto se setkáváme v novější filozofii s pokusy „rehabilitovat" tento filozofický pojem, často dokonce ve smyslu blízkém aristotelsko-tomistickému pojetí. Jde o snahu postihnout člověka nějakým pojmovým schématem, které by zahrnovalo jeho základní charakteristiky, jež jsou uchovávány přes všechnu dějinnou určenost a proměnlivost jeho skutečné existence a které by při vymezování morálního kritéria mohlo uniknout nebezpečí relativismu a subjektivismu.

Jako příklad můžeme uvést E. Fromma, jednoho z přívrženců psychoanalytické filozofie. Tento autor tvrdí, že „prameny norem etického chování musíme hledat v samotné lidské přirozenosti" že „mravní normy spočívají na vlastnostech, které jsou člověku trvale vlastní a že jejich porušení vede k mentálnímu a emocionálnímu rozkladu".[22] Fromm používá jiné argumentace při zdůvodňování morálního východiska, a to empirické: integrita mentální a emocionální funkce, zatímco v aristotelsko-tomistické koncepci je argumentace zakotvena ve vnitřní dynamice lidské přirozenosti – v jeho naměření k plné seberealizaci. Fromm dokonce mluví o návratu k tradičnímu pojetí, v němž je pozornost soustředěna na poslání „být sám sebou".[23] Vyjevuje se zde zřejmá konvergence Frommovy formulace „tendence uskutečňovat specifické možnosti" s pojmem „inclinationes naturales" Tomáše Akvinského.

1.2.2 Teologická východiska bioetiky

Jak bylo v předchozích úvahách ukázáno, vychází bioetika při hledání svých specifických etických kritérií z nějaké koncepce obecné etiky. Bylo uvedeno celé spektrum různých takovýchto koncepcí. Specifické principy bioetiky jsou odvozovány jako aplikace a konkretizace principů obecné etiky v partikulární oblasti lidského jednání v souvislosti s biologickou a medicínskou stránkou, především v souvislosti s jeho péčí o zdraví. Proto někdy bývá nazývána „medicínskou etikou" nebo „morální medicínou".[24] Avšak, jak bylo výše podotknuto, termín „medicínská etika" poněkud zužu-

je význam termínu „bioetika", pod nějž zahrnujeme i řešení problémů, které s medicínskou etikou souvisí jen nepřímo (např. otázka etické přípustnosti experimentování s člověkem, nebo problém určit, kdy se plod „stává" lidskou bytostí apod.)

Etické teorie byly v dějinách lidského myšlení chápány jako součást filozofie. Ve středověku byly tyto teorie rozvíjeny na další úrovni – jako součást teologie. Vedle „přirozené etiky" existovala i „morální teologie", která kromě tradičních racionálních pojmů a kritérií přirozené etiky zahrnovala i teologické pojmy, argumenty a kategorie. V novověku se pak objevují etické teorie, které nevycházejí z filozofie ani z teologie, nýbrž z empirických věd a pokoušejí se ustavit etiku jako teorii vybudovanou metodami, které používají empirické vědy. Jde především o teorie konstituované na bázi filozofického pozitivismu nejrůznějšího typu.

Pokusme se blíže vymezit „teologické východisko" etiky a specificky i bioetiky, při čemž budeme mít na zřeteli židovsko-křesťanskou teologii! Především je třeba říci, že teologická etika nebyla při svém rozvoji chápána jako teorie naprosto odlišná od filozofické etiky, ale spíše byla chápána jako její další rozvinutí k úrovni hlubšího porozumění pomocí kritérií, která nepocházejí z racionální zkušenosti, ale z teologických tvrzení zakotvených v autoritě Písma (Zjevení). Východisko bylo vyjadřováno sloganem: „rozum informovaný vírou". Např. v aristotelsko-tomistické filozofii dostávají filozofické kategorie, relevantní pro etiku, jako je např. pojem „přirozených sklonů" (inclinationes naturales), pojem „přirozenosti", „osoby" apod. kompletnější smysl. Přirozené sklony jsou výrazem intencionality, která do lidské přirozenosti byla vložena Bohem. Pojem „osoby" dostává novou charakteristiku „být obrazem Božího bytí" apod.

Nejde ovšem o nahrazení rozumu argumenty opírajícími se o autoritu Písma. Magisterium církve nemůže nahradit morální racionální „vhled" a argumentaci. Jde spíše o to, že diskurzivní morální usuzování nemůže postihnout všechny aspekty lidské zkušenosti, především ty, které se týkají „zkušenosti transcendence", v níž člověk „zakouší" kontingenci své existence a svou vztažnost k Bohu, jakožto poslední instanci vysvětlení této zkušenosti. Víra vrhá nové světlo na smysl lidské existence a na svět, v němž člověk žije, a zahrnuje i nový morální náhled, umožňující etické hodnocení některých skutečností tam, kde pouhý racionální přístup vede k ambivalentnímu hodnocení. V konstituci *Gaudium et spes* II. Vatikánského konci-

lu je užito následující formulace: „Víra vrhá nové světlo na všechno, manifestuje Boží záměr o celkovém povolání člověka, a tím směruje lidského ducha k řešením, která jsou plně lidská" (čl. 11).

K problémům, pro jejichž řešení se stává teologický přístup rozhodující, patří např. otázka, zda život je, nebo není absolutní hodnotou, zda lze rodícímu se životu přisuzovat status lidské bytosti, jaké jsou dimenze lidské sociability a jak lze tuto sociabilitu vysvětlovat a motivovat z teologického pohledu, jakou primární funkci má lidská sexualita, jak posuzovat možnosti technického manipulování biologické konstituce člověka a mnoho dalších problémů. U všech těchto problémů přináší teologie nové argumenty pro jejich řešení. Teologická bioetika umožňuje také nové hodnocení integrity osobnosti člověka a jeho psychosomatické jednoty. Dává mu možnost nových postojů k fakticitě lidské bolesti – tělesné i duševní a v poslední instanci i k poslední skutečnosti jeho lidské existence – ke smrti.

V osobě Krista představuje model dokonalého lidství v tom nejhlubším smyslu. Křesťanský způsob existence je pokusem o „objektivaci" tohoto modelu lidství nacházeného v Kristu, který odkrýváme nejen reflexí jeho učení, ale i z jeho činů, jimiž tuto plnost reálně představil svým lidským životem. *Gaudium et spes* říká, že pouze Bůh, který stvořil člověka ke svému obrazu, může poskytnout vyčerpávající odpověď na otázku, co je člověk, a sice „tím, co zjevil skrze Krista svého Syna, který se stal člověkem. Kdo následuje Krista, dokonalého člověka, sám se stává více člověkem" (čl. 11).

Ve Starém zákoně je obsažena řada božích příkazů, které se jen zřídka a okrajově týkají problémů souvisejících s bioetikou (např. příkazy týkající se styku s malomocnými). Boží příkazy obsažené v Mojžíšových knihách (nejvíce v knihách *Leviticus* a *Deuteronomium)* je nutno chápat a interpretovat v kontextu s tehdejší kulturou. Morální význam těchto příkazů spočívá v tom, že poskytují určité základní perspektivy pro řešení konkrétních etických a bioetických problémů. Pro správné pochopení tohoto biblického postoje je však třeba studovat a analyzovat významy termínů, jako jsou: nemoc, zdraví, léčení, různé tělesné funkce atd., a sledovat i změny a posuny těchto významů v biblické historii, abychom byli schopni tyto fundamentální perspektivy blíže vymezit.

Jedním momentem biblické perspektivy je její chápání fyzického zla. Nemoc, bolest, utrpení je v Bibli spojeno s hříchem prvotních lidí. To vše nebylo obsaženo v původním Božím tvůrčím záměru. Avšak v duchovních

dějinách Izraele se vynořuje naděje a očekávání, že lidstvo bude jednou osvobozeno od fyzického strádání. V Novém zákonu byla tato naděje ještě posílena. Kristovo uzdravování nemocných, vyhánění démonů a dokonce vkřísení Lazara, Jairovy dcery a syna Naimské vdovy vyjadřuje aspekt Kristovy služby, která má kosmický dopad. Eliminace nemocí a fyzického strádání je součástí kosmického vykoupení a očekávání „budoucího věku", kdy „Bůh setře každou slzu z očí. A smrt již nebude, ani žalu, ani nářku, ani bolesti už nebude – neboť co bylo, pominulo" (Zj 21, 4). Formulace jasného a koherentního výkladu biblických morálních perspektiv je nutná, abychom získali kritéria pro jejich aplikaci jako teologického kritéria při řešení vlastních bioetických a medicínských problémů.

Závěrem lze tedy říci, že teologická etika má dva prameny pro odvozování svých principů: (1) přirozený zákon pramenící z racionální reflexe lidské přirozenosti, tj. toho, co je míněno pojmem „člověk". Tato reflexe nezahrnuje jen pohled empirických věd, ale především filozofickou analýzu kategorie lidské přirozenosti, resp. lidství. (2) Teologická tvrzení pramenící ze zjevení, která jsou předmětem víry a jsou chápána jako podložená autoritou, kterou člověk v aktu víry přijímá. Tyto dvě úrovně by si navzájem neměly odporovat. Teologická etika přijímá principy přirozené etiky (přirozeného zákona), neruší je, ale pouze doplňuje, nebo konkretizuje. Vzájemná kompatibilita obou úrovní je ovšem zdůvodňována teologickým argumentem, podle něhož posledním pramenem obojí etiky je Bůh jakožto tvůrce lidské přirozenosti – nositele přirozeného zákona a jakožto ten, který mluvil k člověku v dějinách skrze Krista, tedy jako autora zjevení.

Církev je nositelem magisteria, které je jednou z funkcí jejího poslání v dějinách. Tuto učitelskou funkci naplňuje na řadě úrovní: především na úrovni svých institucí, na úrovni teologického bádání a na úrovni jednotlivých věřících, kteří se charismaticky podílejí na tomto magisteriu. Plnost magisteria má podle učení církve papež ve spojení se všemi biskupy. Oficiální vyjádření a stanoviska promulgovaná k různým bioetickým problémům jsou výrazem tohoto oficiálního magisteria církve a jejich závaznost pro věřícího je odstupňovaná podle toho, jakým stupněm se autorita, stojící za oficiálním vyjádřením, na tomto plném magisteriu církve podílí.

Teologická tvrzení a teologické koncepce mají často „heuristický" charakter, tj. jsou hledáním řešení problémů, které dosud nebyly vnímány, nebo se nevyskytovaly. Předmětem teologické reflexe může být ovšem i po-

kus o novou, adekvátnější formulaci obecně uznávaného učení. Teologická tvrzení nemají závaznost, příslušející prohlášením magisteria, ale tomuto magisteriu poskytují podklady důležité pro formulaci nauky, která by představovala oficiální vyjádření magisteria. Disent, který často nacházíme mezi jednotlivými teology, nebo dokonce mezi teology a některými autoritativními prohlášeními, není něčím negativním, ale něčím samozřejmým, co existovalo v dějinách rozvoje učení církve – i ve středověku a co vyplývá z heuristické povahy teologické práce.

V oblasti bioetických problémů existuje dnes řada oficiálních institucí, které se specificky zabývají některými teologickými problémy této oblasti. Jednou z nich je Centrum papeže Jana XXIII. pro medicínsko-morální výzkum a vzdělání (The Pope John XXIII. Medical-Moral Research and Education Center), které bylo založeno v r. 1973. Jeho úkolem je organizace teologického výzkumu v oblasti medicínských aktivit, pokud nějakým způsobem souvisí z etickými problémy. Toto centrum angažuje vysoce kompetentní vědce, lékaře, teology a etiky k účasti na jednotlivých projektech, v nichž se snaží najít důležitá etická a teologická východiska řešení bioetických problémů. Středisko pořádá řadu pracovních konferencí a současně vydává monografické práce k jednotlivým tématům a sborníky konferenčních referátů. Některé z nich budou v jednotlivých kapitolách této práce citovány.

Jak bylo výše zmíněno, řešení bioetických problémů, které mají poskytnout motiv pro etické rozhodování, závisí na výchozí koncepci etiky a jejích konkrétních norem. V řadě případů se budou tato řešení navzájem lišit, jestliže výchozí koncepce etiky se od sebe liší a to někdy radikálně. To, co se podle jedné varianty etické teorie jeví jako neutrální z hlediska etické kvalifikace, se může jevit jako eticky nesprávné a nepřípustné z hlediska jiné koncepce etiky. Totéž platí i pro teologicky orientovanou bioetiku. Teoreticky existují tři úrovně hledání výchozích kritérií rozhodování:

(1) profesionálně bio-medicínské, které je zacíleno na uspokojivý a kvalitní psychosomatický stav člověka a jeho „zdraví" ve smyslu obecné definice zdraví, která bude uvedena a diskutována v jedné z dalších kapitol,
(2) filozoficko-etické, které se snaží racionálně zdůvodnit morální kvalifikaci jednání člověka a etickou povinnost rozhodovat se pro alternativu jednání, které má pozitivní morální kvalifikaci,

(3) teologicko-etické, které navíc používá kritérií, která vyplývají z morálních principů zahrnutých v systému náboženských tvrzení a jsou předmětem víry členů náboženského společenství.

Teoreticky by mohly tyto výchozí postoje být předmětem osobní volby. Avšak praxe bioetického rozhodování je také regulována státní legislativou, neboť některé varianty rozhodnutí jednotlivého člověka mají i sociální dopad (např. umělé přerušení těhotenství, eutanazie, genetické inženýrství apod.) A právě zde se vynořují otázky, jakým způsobem zvolit společnou morální bázi, která by dostatečně zahrnovala všechny tři výše uvedené přístupy. Která by např. (mimo jiné) byla přijatelná i pro člena náboženského společenství s jeho vlastními náboženskými kritérii etického jednání. Legislativní opatření se v tomto bodě v jednotlivých zemích od sebe vzájemně liší a dochází i ke konfliktním situacím, nejčastěji právě v případech, kdy zákonné opatření je eticky nepřijatelné pro věřícího člověka přijímajícího morální postoj jeho náboženského společenství (častým případem je např. umělé přerušení těhotenství – potrat). Je ovšem obtížné najít nějakou neutrální morální bázi, která by byla východiskem legislativy a byla by přijatelná pro celé spektrum rozličných světonázorových postojů jednotlivých občanů, a tak se nakonec v demokratických systémech uplatňuje princip většiny a tedy politické hledisko.

1.3 Některé základní pojmy

Pro odvozování bioetických zásad jsou důležité některé pojmy, z nichž vychází a o něž se opírá bioetická argumentace. Některé z nich jsou obecné a lze je jen obtížně definovat. Některé mohou mít odlišný význam, jestliže jsou interpretovány z různých výchozích pozic. Některé z nich jsou specifické a mají bezprostřední vztah k situacím, v nichž se s bioetickými problémy setkáváme. U takovýchto pojmů existuje větší konsenzus než v předchozích případech.

sah je stejný. Někteří autoři uvádějí podrobnější, jiní obecnější klasifikaci, neboť některé principy lze spojit v jediný univerzálnější princip.

Někdy se mluví místo o bioetických principech o „bioetických direktivách" nebo o „kodexu bioetických směrnic" apod. Základní bioetické postoje jsou dány i v různých formách „přísahy", kterou tradičně musel skládat příslušník lékařské profese. Z nich nejznámější je Hippokratova přísaha, která v různě obměněných variantách existuje dodnes v medicínské praxi. Role všech těchto kodexů, direktiv a přísah spočívá v tom, aby bylo možno definovat a legitimovat profesionální léčebnou péči a specifikovat standardy její praxe i standardy chování těch, kteří ji vykonávají, a jejich kompetenci pro vykonávání této praxe. Zahrnují obvykle tři okruhy témat:

(1) základní hodnoty, ze kterých plyne etická kvalifikace konkrétního rozhodování,
(2) povinnosti, které z toho plynou pro léčitele (resp. i pro pacienta) a
(3) žádoucí postoje léčitele (označované tradičně jako „ctnosti").

Existuje ještě jedna forma, ve které jsou vyjádřeny bioetické principy a přihlášení se k nim: modlitby léčitele. Tato forma se vyskytovala jak ve starověké, tak ve středověké medicínské praxi. Velice známá a často citovaná je „denní modlitba" Mojžíše Maimonida, údajně židovského lékaře, který žil v Egyptě ve 12. století.[61] Současné bioetické kodexy jsou formulovány spíše jako směrnice a jsou promulgovány (a stále znovu revidovány) různými lékařskými institucemi jak na národní, tak na mezinárodní úrovni. Další podrobnosti a některé příklady budou ukázány v samostatné kapitole.

V této kapitole budou uvedeny hlavní bioetické principy podle schématu, které uvádějí v bioetickém manuálu Ashley a O'Rourke. Jejich důraz na pojem „etické hodnoty" se mi zdá příhodnější pro vymezení bioetických principů než forma konkrétních bioetických direktiv, jaké obvykle zahrnují rozličné bioetické kodexy, neboť právě pomocí hodnot lze eticky zdůvodnit každý jednotlivý princip. Popis je doplněn i některými dalšími hledisky uváděnými jinými autory klasifikace principů.

Bioetické principy:

A. Princip lidské důstojnosti osoby.

Tento princip vychází z pojmu osoby člověka jakožto základní kategorie personalistické filozofie a lze jej formulovat následujícím způsobem:

„Všechna etická rozhodnutí, včetně těch, která se týkají péče o zdraví, musí uspokojovat vrozené i kulturní potřeby každé lidské osoby jakožto člena lidského společenství".

Péče o zdraví musí sloužit osobám lidí, jejichž personalita se uskutečňuje právě v lidském společenství. Protože zdraví v integrálním smyslu může být dosaženo pouze ve společnosti, je zdravotní péče také otázkou společenského zájmu. Je třeba usilovat o konsenzus respektující priority jednotlivých potřeb člověka. Charta lidských práv z roku 1948 je příkladem této společenské povinnosti. Po jejím vzniku byla vypracována řada dokumentů, které blíže specifikovaly některá základní práva zakotvená v Chartě se zřetelem k bioetickým problémům. Např. r. 1996 přijalo vedení Výboru pro bioetiku při Radě Evropy projekt ochrany lidských práv a důstojnosti člověka z hlediska aplikace biologie a medicíny. Vypracovaná konvence byla předložena k ratifikaci jednotlivým státům.

Specificky křesťanský přínos k vytváření etického konsenzu je vize autenticky důstojného lidství, jak se zjevilo v lidství Kristově. Prakticky však existuje i řada dokumentů církevních institucí (např. kongregace pro nauku víry, biskupské konference apod.), které vyjadřují postoje a řešení opírající se o pojem osoby, nebo naopak i kritiku, týkající se řešení bioetických problémů, v nichž chybí respektování osoby člověka. Některé z nich budou průběžně zmíněny. O důstojnosti lidské osoby hovoří např. pastorální konstituce II. Vatikánského koncilu *Gaudium et spes* (Radost a naděje) ve své 1. kapitole.[62]

Tato důstojnost je primárně dána tím, že člověk byl stvořen Bohem, a to „k Božímu obrazu". „Je jednotou duše a těla. Jakožto tělesná bytost v sobě zahrnuje prvky hmotného světa; v něm dosahují svého vrcholu a pozvedají hlas k svobodnému chválení stvořitele". Dalším důvodem důstojnosti osoby člověka je jeho schopnost a výsada hledat a nalézat pravdu, kterou se liší od všeho stvořeného, a také to, že je morální bytostí, že má svědomí, které podle konstituce je „nejtajnější střed a svatyně člověka; je v ní sám s Bohem, jehož hlas mu zaznívá v nitru". Důstojnost osoby plyne rov-

něž z jeho svobody. I touto svobodou je „obrazem" Boha, i když jeho svoboda není absolutní, neboť může být jeho vinou narušena, zneužita, nebo nesprávně interpretována. Dokonce se jí někdy může člověk záměrně vzdát z neschopnosti převzít odpovědnost za svou volbu a rozplynout se v anonymitě povšechnosti. Na tuto poslední možnost poukazuje např. existenciální filozofie M. Heideggera.

Důstojnost osoby podle konstituce *Gaudium et spes* plyne také z tajemství lidské smrti. Člověk jediný mezi vším tvorstvem si uvědomuje svůj zánik, svou smrt i své nevyhnutelné spění k tomuto ukončení svého konečného bytí. Proto právem nazývá M. Heidegger bytí člověka „bytím-k-smrti" (das Zum-Tode-Sein). Důstojnost osoby člověka v poslední instanci je dána tím, že Bůh v Kristu přijal lidství a svým učením a především svým lidským osudem zahrnujícím jeho smrt a vzkříšení dal lidství novou dimenzi skrze naději na nesmrtelnost.

Princip lidské důstojnosti je kritériem při většině etických rozhodování. Týká se např. ochrany vznikajícího života (problémy související s umělým přerušením těhotenství) i jeho ukončení (problémy eutanazie). Je důležitým východiskem při posuzování etické kvality medicínských zásahů, jako je umělé těhotenství, oplodnění „in vitro", genová technologie, transplantace, experimentování s člověkem apod. Pomocí tohoto principu lze správně vymezit smysl lidské sexuality a eticky hodnotit její jednotlivé formy. Zdá se, že tento princip je nejobecnějším principem bioetiky a je implicite zahrnut a předpokládán i v některých dalších bioetických principech.

B. Princip totality a integrity

Fundamentální funkční kapacity, které ustavují osobu člověka, nesmějí být narušovány (kromě případu zachování samotného života), ale musí být uchovávány, rozvíjeny a užívány pro dobro osoby a společnosti. Lidská přirozenost je otevřený systém s hierarchií jednotlivých funkcí. Termín „integrita" zahrnuje soulad všech těchto funkcí. Náznak tohoto principu nacházíme již u Tomáše Akvinského v souvislosti s řešením etického aspektu „zmrzačení" (mutilatio) těla člověka.[63] Byl formulován a zdůrazňován v řadě oficiálních prohlášeních Pia XII.[64] V období II. Vatikánského koncilu bylo zdůrazňováno, že v pojmu celistvosti a integrity je zahrnuta psycho-somatická jednota člověka, nejen tělesná totalita. Pastorální konstituce *Gaudium et spes* hovoří v 61. článku o „povinnosti každého člověka uchovat si pojem celistvosti lidské osoby, ve které vynikají hodnoty rozumu, vůle, svědomí a bratrství".[65]

Lidské zdraví není primárně záležitostí orgánů, ale především jejich schopnosti fungovat náležitým způsobem. Obecně každá partikulární schopnost může být obětována ve prospěch dobra celé osoby (v případě nutnosti), nebo proto, aby osoba mohla lépe uplatňovat své další lidské funkce. Sekundární funkce mohou být tedy obětovány ve prospěch primárních (např. obětovat prst pro záchranu ruky). Primární funkční kapacity mohou být obětovány pouze tehdy, jde-li o uchování života osoby. Někdy ovšem může být obtížné rozhodnout o pořadí důležitosti.

Princip totality a integrity je nutno aplikovat při řešení určitých etických problémů, např. v preventivní medicíně, v chirurgické operační praxi, v řešení problémů souvisejících s nejistým pohlavím, transsexualismem apod. Obvykle při etickém hodnocení uvedených problémů mohou být (a obvykle bývají) používány i další bioetické principy. V daném případě např. předchozí princip důstojnosti osoby člověka, nebo princip dvojího účinku, který bude popsán později.

C. Princip služebnosti a kreativity

Tento princip je spíše partikulární a nebývá uváděn mezi bioetickými principy. V klasifikaci, která je jinak téměř shodná s klasifikací Ashleyho a O'Rourka, je např. neuvádí Griese.[66] Termín „služebnost" (anglicky: stewardship) je užíván také v souvislosti s etickým vztahem člověka k přírodě a životnímu prostředí a má náboženskou konotaci. Vyjadřuje, že člověk nemá absolutní dominium nad přírodou, ale má ji chránit a uchovávat neporušenou ve smyslu biblického příkazu „střežit a vzdělávat zemi" (Gn 1. kap). Ekologické krize ukazují, že člověk tento vztah k přírodě narušil.

Kreativitou se zde rozumí veškerá aktivita člověka vytvářející nové prostředky sloužící k zlepšení kvality života. Tyto aktivity se týkají i technických metod a umělých terapeutických zásahů při léčení nebo experimentování, pokud představuje zásah do přirozených funkcí a schopností člověka (genetické inženýrství). Při řešení etických problémů souvisejících s těmito aktivitami může být princip služebnosti a kreativity používán jako jedno z rozhodujících etických kritérií. Kreativita je jedním z dimenzí personality, patří k jejímu vymezení. Proto by jako princip mohla být odvozena z pojmu personality a tedy z principu lidské důstojnosti. Princip služebnosti a krea-